

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/20582> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Visser, Willem Gerrit

Title: De classis Brielle 1574-1623

Issue Date: 2013-02-28

De classis Brielle: ontstaan en afbakening

HET EERSTE BEGIN

De eerste contouren van de toekomstige organisatie van het kerkelijk leven in de Nederlanden werden getrokken op het convent van Wezel in 1571.⁵⁹⁰ Daarbij is ook, weliswaar in algemene termen, gesproken over een indeling in classes. Korte tijd later, in hetzelfde jaar 1571, trad de synode van Emden wat betreft doel, taak en organisatie van de classes al veel meer in bijzonderheden. Men kan de Nederlandse calvinisten in de 16^e eeuw dus bepaald geen gebrek aan toekomstvisie verwijten,⁵⁹¹ want zolang Alva nog heer en meester was in de Nederlanden kon van een daadwerkelijke instelling van classes uiteraard nog geen sprake zijn. In de politieke en militaire constellatie van 1571 leek een calvinistische kerkorde niet meer dan verre toekomstmuziek; het in die omstandigheden ontwerpen van een blauwdruk voor een toekomstige kerkstructuur was dan ook ‘a remarkable expression of faith in the future’.⁵⁹²

Al vrij spoedig en tamelijk onverwacht⁵⁹³ kwamen de kaarten toch anders te liggen toen de watergeuzen, mede door een samenloop van omstandigheden, in april 1572 met de verovering van Den Briel hun eerste militaire succes van blijvende aard boekten; voor het eerst wisten zij dat succes te consolideren en vervolgens in enkele maanden tijd uit te breiden. Naarmate de mogelijkheden toenamen om de gereformeerde Reformatie te vestigen was verdere verfijning van de classicale indeling noodzakelijk. In een tijdsbestek van enkele jaren ontstonden in het kielzog van de Opstand (en we beperken ons hier gemakshalve tot de directe omgeving van de heerlijkheden Voorne en Putten) de classes Beoosterschelde (Schouwen, Duiveland en Tholen, 1573),⁵⁹⁴ Dordrecht (1573), Delft (1573) en Rotterdam⁵⁹⁵ (1574). In het voorjaar van 1574, om precies te zijn op 19 april, houdt de classis Brielle haar eerste bijeenkomst. Over het daaraan voorafgaande proces zijn we, vooral als het gaat over de beginperiode, echter maar mondjesmaat ingelicht en over de toedracht van het ontstaan van de classis Brielle tasten we helaas goeddeels in het duister. Voor onze waarneming vallen de acta van de classis dan ook met de deur in huis:

‘Naedien de classische t’samencomste in den Briel op den 19ⁿ aprilis anno 1500 vierend-tseventich mijn, Floris Gerritsz., dairtoe geelingeert hebben omme te beschrijven de handelingen die op datum voors. ende noch voortae soude mogen geschieden, zoo hebbe na luijdt haire begeerten, aldus begost ordentlick aldus van stuck tot stücke te registereren ‘tgene van den broederen gelijklick besloten is. (...)’

Tukker wijdt in zijn *De classis Dordrecht* in het tweede gelijknamige hoofdstuk een paragraaf aan de oorspronkelijke omvang van de classis Dordrecht, gevolgd door een paragraaf over de classis Brielle.⁵⁹⁶ Daarmee suggereert hij, hoewel hij dat niet eens met zoveel woorden zegt, dat de classis Brielle, zoals later

⁵⁹⁰ Over de datering van het convent van Wezel: Boersma, *Vluchtig voorbeeld*, 197-206, een inmiddels breed aanvaarde datering.

⁵⁹¹ ‘De territoriale classis-indeling van Emden is in feite een pastoraal werkplan en daarom per definitie toekomstgericht’, Luttikhuis, *Een grensgeval*, 62.

⁵⁹² Benedict, *Christ’s churches purely reformed*, 189: ‘Under the circumstances of the moment, the Wesel and Emden gatherings represented a remarkable expression of faith in the future on the part of the Reformes.’

⁵⁹³ Hierover De Meij, *De Watergeuzen*, 91-93. Over oudere plannen (1570) voor aanvallen vanuit zee op het Maasgebied (Rotterdam, Brielle en het eiland Voorne): De Meij, *De Watergeuzen*, 45-46. Ook volgens Brouwer en Vellekoop was ‘de inneming (...) vermoedelijk niet zo onvoorbereid zoals ze gewoonlijk wordt afgeschilderd’, Brouwer en Vellekoop, *Spaans benaamd*, 19.

⁵⁹⁴ Tholen vormde later met Bergen op Zoom een zelfstandige classis. In het vervolg spreken we ook gemakshalve van de classis Schouwen-Duiveland

⁵⁹⁵ De classis Rotterdam zou overigens pas in 1580 zijn gaan functioneren als een zelfstandig lichaam; voor die tijd vergaderde ze samen met de classis Delft en vormde daarmee een soort dubbelclassis, aldus Ten Boom in: Ten Boom e.a., *Geloof, opbouw en strijd*, 22. Zie ook Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 58-59.

⁵⁹⁶ Tukker, *De classis Dordrecht*, 7-9.

de classes Gouda, Gorinchem en Breda,⁵⁹⁷ uit die van Dordrecht is ontstaan. Het is in elk geval niet strijdig met de eerder aangehaalde formulering van ‘Emden’ die zegt dat een ‘ander classen sullen maecken die ghemeente van Amsterdam, Delft ende andere Hollandtsche kercken.’ Het enige wat we uit de acta van de eerste vergadering van de classis Dordrecht weten is dat onder meer de predikanten van Brielle worden uitgenodigd actief deel te nemen aan de besluitvorming van de classis Dordrecht:

‘Is ommegevraecht, of ’t noodich sal zijn den ministros van Bommel, Buren ende Bryel te vragen, of sij in ’tgene, dat verhandelt sal worden, consenteren ende henluyden voortaan bij onse bijeencomste sullen laten vinden. Is besloten, dat men ’tselve doen sal ende vereyssheden haerluyder onderschrijven.’⁵⁹⁸

Maar de woorden ‘*henluyden* (...) bij *onse* bijeencomste’ suggereren dat het gebied rond Brielle toch niet echt als een deel van de classis Dordrecht werd beschouwd. De vraag is trouwens of een classis van die omvang wel werkbaar was. Maar noch het classicaal archief van Brielle, noch het Brielse kerkenraadsarchief kan ons op dit punt verder helpen⁵⁹⁹ en ook de acta van de classis Dordrecht, die al op 4 augustus 1573 beginnen, reppen er in het vervolg met geen woord over. Het feit dat de Brielse predikant Gerardus Gallinaceus in de loop van 1573 bemoeienissen had met de levenswandel van zijn collega Arnoldus de Steur in Sommelsdijk (we komen daar even verder in dit hoofdstuk nog op terug) zou kunnen wijzen in de richting van enig ‘classicaal’ toezicht *avant la lettre*.⁶⁰⁰ En we moeten uiteraard ook uitsluiten dat aan de vergadering van 19 april geen enkele voorbereiding is voorafgegaan. Op die vergadering werd namelijk gemeld dat Michiel Andriesz., kort daarvoor nog predikant in Heenvliet maar inmiddels in Dirksland terecht gekomen, niet is gecompareerd en dan staat er: ‘als hij belooft hadde.’

Verder zijn er nog wel enkele feiten bekend. Al eerder is gewezen op een brief van 15 december 1573 van Johannes Miggrodius, predikant in Veere, en Johannes Gerobulus, toen predikant in Vlissingen, aan de Delftse predikant Arent Cornelisz.. Zij schreven over een bijeenkomst voor een ‘nader reformatie’ waarvoor er eigenlijk toch geen geschiktere plaats is dan Brielle (dat de hoofdstad van Voorne is, zo staat erbij).⁶⁰¹ Hoogst waarschijnlijk gaat een brief van 17 december, geschreven door de (toen nog Rotterdamse) predikant Aegidius Johannis Frisius, over dezelfde bijeenkomst, te houden in Delft. Hij ziet geen kans om naar Delft te komen maar het zal gaan over de voorbereiding van een provinciale synode. Die is hard nodig en dan wel het liefst

‘met alle dienaren gelijk, opdat alsoe dese provincie met ghemeene consent in sekere classes mochte affgedeelt werden, om oeck alsoe een gelijkheyt (soe veel moegelijk) der ceremonien ende diensten in alle kercken te maecken ende alle gebreken ende abuijsen wech te nemen.’⁶⁰²

⁵⁹⁷ Aan het ontstaan van deze classes heeft Tukker eveneens aparte paragrafen gewijd: *ibidem*, 9-17. Ook Van Alkemade, Van der Schelling, *Beschrijving van de stad Brielle*, 1:100 stellen dat de classis Brielle tot 1574 onder die van Dordrecht ressorteerde.

⁵⁹⁸ Van Dooren (ed.), *Classicale acta Dordrecht 1573-1600*, 1 (4 aug. 1573). Bommel en Buren behoorden tot de steden die zich het vroegst bij de Opstand aansloten.

⁵⁹⁹ Constateerde ook Veltenaar, *Kerkelijke leven*, 74-75. De Brielse kerkenraadsacta beginnen eerst december 1574.

⁶⁰⁰ Gallinaceus heeft tot kort (18 mei 1574) daarvoor nog in Delft gewerkt; Jaanus, *Hervormd Delft*, 32. In een brief van 6 juni 1573 van de predikanten van Brielle aan het consistorie in Londen inzake een attestatie voor Arnoldus refereren zij aan de last van de ‘vorstelijcke Excellentie (...) neerstelycken toe te sien, datter in ’t lant van den Briel niemant in en sonde cruijpen in den dienst des Woorts, sonder van sijne leere ende leven van enighe consistorie ghetughenisse te vertonen’, Hessels, *Epistolae et tractatus* III, 228-229.

⁶⁰¹ ‘Locum quoque commodiorem Brila (quae Vorniae insulae metropolis est) a fratribus nostro iudicio statui non posse arbitramur’ en even verder: ‘Et sane quum eo in oppido Deus pro singulari sua bonitate et praeter omnem expectationem extirpandi idolatriam initium fieri voluerit, aequum quoque esse videtur ut non alibi quam in eodem prima reformationis exactionis fundamenta iaciantur’, GAD, AHG Delft, inv.nr. 39.

⁶⁰² GAD, AHG Delft, inv.nr. 39. De brief wordt ook genoemd door Ten Boom, *Geloof, opbouw en strijd*, 20.

Ook de predikanten in Brielle en omgeving werden door Arent Cornelisz. hierbij betrokken: 'Ick (= Aegidius Johannis, WGV) heb uwen brief, an den dienaers in Briellant geschreven, bestelt opten Briel an Gerardum (= Gerardus Gallinaceus, WGV) te brengen.'

Uit het voorgaande kunnen de volgende conclusies worden getrokken. In de eerste plaats dat men in de winter van 1573-1574 al druk doende was met de voorbereiding van een op korte termijn te houden provinciale synode, die echter eerst in de zomer in Dordrecht gehouden zou worden. In de tweede plaats dat de regio rond Brielle hoog op de agenda stond om de gereformeerde kerk daar uit te bouwen. En in de derde plaats dat men, juist om aan die uitbouw structuur en vastigheid te geven, al nadacht over een verdere indeling in classes.

Men heeft voor het opzetten van de classis Brielle echter niet op de te houden Dordtse synode willen wachten. Op 6 maart 1574, dus zo'n zes weken voor de eerste vergadering van de classis, schrijft Gerardus Gallinaceus aan Arent Cornelisz. in Delft over de schorsing van zijn collega Andries Cornelisz. Het hoe en waarom van die schorsing is hier niet van belang, wel dat Gerardus vertelt dat na Andries' schuldbekentenis hij

'door 't ghevoelen der kercke van Dordrecht ende oock daermede stemmende onse ghansche classe van synen dienst alhier in den Briel verlaten gheweest totdat daer anders in verordent soude wesen bij het sijnodum, d'welcke wij nu in sulcken standt bij de 4 maenden hebben verwacht, maer te vergheefs.'⁶⁰³

Behalve over de raadpleging van zijn Dordtse collegae spreekt Gerardus dus ook over 'onse gansche classe'. Dat hij in Dordrecht zijn licht opstak is niet zo vreemd: tot mei 1573 was hij er predikant; het is goed voorstelbaar dat hij in die delicate kwestie behoefte had aan advies van vertrouwde collegae. Maar over welke classis heeft hij het hier? Vermoedelijk niet de in oorsprong zo omvangrijke classis Dordrecht, want in de acta van die classis wordt met geen enkel woord gerept over de schorsing van Andries Cornelisz. Het zou dan dus de classis Brielle moeten zijn, die misschien wel al als zodanig min of meer functioneerde maar nog niet was toegekomen aan een regelmatige vergadercyclus en formele vastlegging van besluiten. Kortom: hoe het allemaal precies is gelopen blijft onder een sluier verborgen. Wel ontmoeten we op die eerste gedenkwaardige vergadering van de classis, daar in Den Briel in april 1574, inmiddels dus twee jaar na de overheersing van de stad door de watergeuzen, de volgende predikanten:⁶⁰⁴

Gerardus Gallinaceus en Andreas Cornelii, predikanten te Brielle,
Jacobus Orphanus, predikant te Heenvliet,
Johannes Culhemius, predikant te Nieuw-Helvoet,
Florus Gerardus, predikant te Zwartewaal resp. Abbenbroek,
Godefridus Bax, predikant te Rhoon,
Wilhelmus Adrianus, predikant te Oostvoorne,
Albertus Allardi, predikant te Goedereede,
Johannis Ossius, predikant te Zuidland,
Hector Claesz., predikant te Rockanje,
Johannis Wilhelmi, predikant te Nieuwenhoorn,
Hermannus Geldreus, predikant te Abbenbroek.

Het gaat derhalve om predikanten die afkomstig zijn uit het eiland Voorne, aangevuld met nog één predikant uit het stadje Goedereede op Westvoorne en een predikant van het Puttense gedeelte van het eiland IJsselmonde. De rest van de eilanden Putten en Overflakkee was dus niet vertegenwoordigd op deze eerste vergadering.

⁶⁰³ GAD, AHG Delft, inv.nr. 40.

⁶⁰⁴ ACBr 19 april 1574.

Het bovenstaande lijstje leert ons dat de reformatie zich al snel na 1572 stevig heeft genesteld in Voorne en Putten. Uit andere bronnen weten we dat in Geervliet al vanaf tenminste januari 1573 een predikant diende, namelijk Gerardt Jacobs Douw, zijn opvolger Johannes van Steenbergen werd op 30 mei 1574 aangenomen. Voorts is bekend dat Floris Gerrits van Leeuwen, de predikant van Zwartewaal, vanaf 28 maart 1574 zijn traktement ontvangt.⁶⁰⁵ Jacobus Orphanus was trouwens ook al de tweede predikant van Heenvliet, zijn voorganger was Michiel Andriesz. over wie we nog het nodige zullen vernemen en die inmiddels zonder fatsoenlijk afscheid te nemen al weer naar Dirksland was vertrokken.⁶⁰⁶

IJSSELMONDE

Dat ook de predikant van Rhoon, Godefridus Bax, deze eerste vergadering bijwoonde, lijkt op het eerste gezicht (geografisch) wat minder voor de hand liggend omdat Rhoon op het eiland IJsselmonde ligt. Maar de klassicale grenzen waren nog niet strak getrokken en de enig mogelijke verklaring voor de aanwezigheid van Bax is dat het westelijke deel van IJsselmonde gerekend werd tot Puttens gebied. Bax zal zich dan ook in eerste instantie op zijn andere collega's binnen de heerlijkheid Putten hebben georiënteerd.⁶⁰⁷

Niettemin deelt de provinciale synode in Dordrecht, enkele maanden later gehouden en handelend over 'de deijlinghe der classen' Rhoon niet meer in bij de classis Brielle maar bij de classis Rotterdam en Schieland.⁶⁰⁸ Na de eerste vergadering op 19 april verschijnt Godefridus dan nog twee keer in de classis. Op 3 mei 1574 wordt in de acta aangetekend:

'Godefridus in classe gecomen sijnde, seijde het was hem tot Dordrecht best gelegen, niettegenstaende gaff hem onder 't oordell des sijnode omme te komen dair zij hem ordeneren.'

Hieruit valt af te leiden dat er in de aanloop voorafgaand aan de Dordtse synode gesproken is over de vraag onder welke classis de gemeente van Rhoon zou moeten vallen. De laatste keer dat Godefridus de classis bijwoont (2 juni) betaalt hij nog het aandeel van de kerk van Rhoon in de kosten die de classis moet maken voor de synode: 25 stuivers. Daarna behoorde Rhoon, conform de besluiten van de Dordtsche synode, voortaan tot de classis Rotterdam en Schieland.⁶⁰⁹

De overige plaatsen in het westelijke deel van IJsselmonde, dat tot de heerlijkheid Putten werd gerekend, zoals Poortugaal, Hoogvliet en Pernis kregen eerst enkele jaren na het totstandkomen van de classis Brielle een eigen predikant. Inmiddels werd het hele eiland IJsselmonde inclusief het Puttense gebied, tot de classis Rotterdam en Schieland gerekend.

OVERFLAKKEE

Dat Overflakkee op de eerste vergaderingen van de classis niet was vertegenwoordigd had – zo valt wel uit de gegevens af te leiden – te maken met het feit dat het nog geen uitgemaakte zaak was of het eiland nu tot de classis Brielle of tot de classis Schouwen-Duiveland zou moeten behoren. De classis Brielle zelf moet het echter van meet af aan zó hebben gezien dat Overflakkee onder haar ressort viel. Anders zou zij

⁶⁰⁵ Deze laatste gegevens meegedeeld door: Smit, 'Enige gegevens', 241, 245.

⁶⁰⁶ Voor zijn Heenvlietse tijd was Michiel Andriesz. predikant in Den Haag. Vandaar schijnt hij in de zomer van 1573 door de bezetting van het Zuid-Hollandse vasteland door de Spanjaarden 'zijn pastorie en kudde' in de steek gelaten te hebben en de wijk genomen te hebben naar de eilanden i.c. Heenvliet, zie hierover Smit, 'De vestiging van het protestantisme', 218-222. Andriesz. heeft dus kans gezien in korte tijd van drie gemeenten de eerste gereformeerde predikant te zijn: 's-Gravenhage, Heenvliet en Dirksland.

⁶⁰⁷ Rhoon was een hoge heerlijkheid die echter wel een onafhankelijke positie ten opzichte van de heren van Putten innam, zie Van der Gouw, *De ring van Putten*, 26.

⁶⁰⁸ Reitsma en van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 129.

⁶⁰⁹ Rutgers, *Acta* 135, onder 'De deijlinghe der Classen': 'T'landt van Voorn, Putten behalven Roon ende Portegael ...'.

zich niet al op de eerste classisvergadering hebben bemoeid met de predikant van Dirksland, Michiel Andriesz., over wie de vergadering om meerdere redenen besloot hem in zijn dienst te ‘verhinderen’.⁶¹⁰ Eerder, al in de zomer van 1572, was de predikant Hermanus Moded⁶¹¹ in Zierikzee neergestreken met de bedoeling op Schouwen verder vorm te geven aan een kerkelijke organisatie. Moded was ijverig en bekwaam genoeg om binnen een jaar een classis op poten te zetten en richtte zijn ambities ook op Overflakkee. In elk geval had Moded twee predikanten als pionnen op het eiland uitgezet: namelijk Arnoldus de Steur in Sommelsdijk en genoemde Michael Andriesz. in Dirksland.⁶¹² Eerstgenoemde, Arnoldus de Steur, was een nogal kleurrijke figuur. Als ziekentrooster in de Nederlandse kerk te Londen kreeg hij intensief te maken met de kerkelijke tucht. De rode draad van het vele, wat over hem bij de kerkenraad te berde werd gebracht, was: op zich een beste man, maar hij ‘beminde de canne ende schoone vrouwen’.⁶¹³ Hij was een persoon ‘van oncuyschen aerde, manniere ende conversatie’, zo oordeelde de Londense kerkenraad onomwonden in december 1570.⁶¹⁴ Een aantal maanden eerder had hij, met enkele anderen, na ‘acht of negen potten biers (...) overluudt den 51 psalm’ gezongen, een overigens, gezien zijn amoureuze avonturen, zeer toepasselijke psalm.⁶¹⁵ Hoewel hij aan een weduwe in Londen huwelijksbeloften zou hebben gegeven, was hij (terwijl een andere, toen tegen hem lopende, tuchtzaak nog niet eens volledig was afgerond) er met een ander vandoor gegaan naar Vlissingen, liet zich daar vervolgens in het geheim trouwen en was tenslotte in maart 1573 na allerlei omzwervingen in Sommelsdijk als predikant gearriveerd.⁶¹⁶ Omdat hij de predikanten van Brielle geen attest uit Londen kon tonen en men gereede twijfels koesterde over zijn huwelijksstaat⁶¹⁷ vroegen laatstgenoemden nadere inlichtingen aan de Londense kerkenraad, terwijl Arnoldus op zijn beurt per brief aan diezelfde kerkenraad nederig vergiffenis vroeg.⁶¹⁸ Op zichzelf waren de Brielse predikanten niet eens onwelwillend: ‘nae den grooten noot die bij ons is’ was hij, ‘met sijne ghaven wel begheert (...)’. De classis Schouwen-Duiveland, aangevoerd door Moded, liet zich niet zo maar van de wijs brengen en wilde van Londen wel eens de details weten over de besluitvorming rond de dominee in ‘Somersdyck, staende onder de iurisdictie van Siericzee’, en de gevoerde correspondentie met de Brielse predikanten.⁶¹⁹ Moded voert aan dat de Steur in Sommelsdijk staat ‘met goeden contentemente der inwoners aldaer’ en dat ‘die van Somersdyck so seer an hem hangen, dat sy hem gheensins begeren quijt te syne, so wel de overheyt als de ghemeente (...) insgelicken goet getuygenisse van hem gevende’. Ook al heeft Moded misschien vooral de positieve kanten van de Steur willen belichten, moet de laatstgenoemde inderdaad niet zonder preekgiven geweest zijn. Intussen bleef Arnoldus de Steur rustig in Sommelsdijk zitten.

Modeds tweede vooruit geschoven post, Michiel Andriesz., was een gewezen pastoor uit Lekkum in Friesland,⁶²⁰ die eerder korte tijd in Vlissingen en ’s-Gravenhage had gestaan. Van daaruit was hij eventjes predikant in Heenvliet (een attestatie van de Haagse gemeente kon hij niet eens laten zien) en vertrok

⁶¹⁰ ACBr 19 apr. 1574.

⁶¹¹ Over hem uitvoerig: NNBW III, 862-874, voorts BLGNP III, 267-271.

⁶¹² Van Lieburg, *Een eiland na de Reformatie*, 33-34.

⁶¹³ Jelsma en Boersma, *Acta Londense Gemeente*, 203.

⁶¹⁴ *Ibidem*, 155.

⁶¹⁵ *Ibidem*, 71, en verder over zijn Londense lotgevallen: register in voce.

⁶¹⁶ Zie NNBW III, 201-203. Doorstroming van een ziekentrooster naar het predikantschap kwam wel meer voor maar het geval De Steur is gezien de lopende tuchtzaak in Londen op zijn minst opvallend, De Niet, *Ziekentroosters*, 37.

⁶¹⁷ Omdat de getuigen van zijn Vlissingse huwelijk omgekomen waren bij Amsterdam liet hij zijn huwelijk in Zwartewaal? nog eens ‘in ’t heimelicke’ voltrekken: zie brief van de Steur aan de kerkenraad in Londen d.d. 5 juni 1573, Hessels, *Epistulae et tractatus* III, 226-227.

⁶¹⁸ De brief van de Brielse predikanten: Hessels, *Epistulae et tractatus* III, 228-229, zie ook noot 600; de brief van Arnoldus in noot 617.

⁶¹⁹ Brief van 29 november 1573 Hessels, *Epistulae et tractatus* III, 243.

⁶²⁰ Enkele gegevens over zijn Lekkumse achtergrond: Bergsma, *Tussen Gideonsbende en publieke kerk*, 466.

daarna ‘sonder sijn gemeente te waerschouwen’⁶²¹ om vervolgens dus, vermoedelijk ergens in het voorjaar van 1574, in Dirksland op te duiken. Gepikeerd informeerde de classis Voorne op 2 juni per brief bij de classis Schouwen-Duiveland ‘ut wat macht Hermannus hem gesonden heeft tot Diricxlandt’.

Beide classes ontmoetten elkaar korte tijd later op de synode van Dordrecht. Gerardus Gallinaceus, vergezeld van ouderling Jan Commersz. uit Brielle, had een instructie bij zich van ‘onse classe van het landt van Voorn, Putten ende over Flackee’ (zo zag de classis zich dus zelf) terwijl onder de instructie van de classis Schouwen-Duiveland de handtekeningen van Michiel Andriesz. en Arnoldus de Steur prijken. Het heeft er wel wat van weg dat Michiel en Arnoldus behendig de beide classes in hun territoriumdrift tegen elkaar wisten uit te spelen.

Maar op 16 juni hakte de synode van Dordrecht deze Gordiaanse knoop van de classicale indeling door: Overflakkee werd – althans voorlopig – ingedeeld bij de classis Voorne en Putten, met de aantekening dat als de kerken op Overflakkee beter voorzien zijn van predikanten zij dan een zelfstandige classis zouden gaan vormen.⁶²² Voorts worden door de synode ‘de Clundert ende de Finert’ tot de classis Dordrecht gerekend ‘soo langh als die Flackee gheen classe op haerselven en maeckt.’⁶²³ In dit verband zijn enkele lijstjes met plaatsnamen interessant die zich, tezamen met enkele losse aantekeningen, bevinden op de achterkant van een minuutbrief van Arent Cornelisz. uit Delft.⁶²⁴ Die minuutbrief is gedateerd op 12 oktober 1574 maar dat zegt natuurlijk niet zo veel over de datering van die lijsten. Zij lijken als mogelijke indelingen van de classes in Zuid-West Nederland uit de losse pols genoteerd door Cornelisz., misschien wel als voorstel tijdens de Dordtse synode in de voorafgaande zomer. Voor ons zijn de volgende twee plaatsnamenlijstjes relevant:⁶²⁵

	<i>Scaldia:</i>
Goree	Xirixea
Sommerdike	Brouwershave
Dierixland	Amstede (= Haamstede)
Plate	Renés
Clunder	Dereisker (= Dreischor)
Olkensplate	Bommené
	Duvelandia

Klaarblijkelijk heeft de optie om een classis *Flakkee en Klundert* te vormen ooit op tafel gelegen. Over Bommenede komen we hierna nog te spreken, maar we zien hier dat deze plaats niet bij de classis Brielle maar bij de classis Schouwen-Duiveland is geplaatst. Een lijst van de plaatsen op de hedendaagse eilanden Voorne en Putten ontbreekt. Iets wat vanzelfsprekend is hoeft immers geen onderwerp van bespreking te zijn.

Op dezelfde Dordtse synode kwam, weer een kleine week later, op 22 juni ook de handelwijze van de wispelturige Michiel Andriesz. zelf aan de orde. Tegen hem werden diverse verwijten gemaakt die hij aanvankelijk weigerde toe te geven. Hij is vervolgens ‘onversoent van den broederen wechhegaen’ maar ‘na de middach wederomme in de versamelinghe ghecome, ende heeft sijne schult bekent van sulcken

⁶²¹ ACBr 19 april 1574. Volgens Smit liet hij de gemeente van Den Haag in de steek vanwege de bezetting van het Zuid-Hollandse vasteland door Spaanse troepen teneinde op de eilanden een goed heenkomen te zoeken, Smit, ‘De vestiging van het protestantisme in Den Haag’, 220-222.

⁶²² Rutgers, *Acta*, 135. De ‘broeders van Xirixee’ werden op de vingers getikt dat zij buiten de classis Brielle om Michael naar Dirksland hadden gestuurd, Rutgers, *Acta*, 144.

⁶²³ Rutgers, *Acta*, 136. De bewering van Tukker, dat men Flakkee moet verstaan als het gebied waarin Klundert, Fijnaart en Willemstad liggen, is absoluut onjuist, Tukker, *Classis Dordrecht*, 7.

⁶²⁴ GAD, AHG Delft, inv.nr. 40.

⁶²⁵ Naast de weergegeven plaatsnamenlijsten zijn er ook (concept?)-lijsten van de classes *Valakria* (Walcheren) en Delft.

sonden als boven verhaelt sijn voor Godt ende den sijnode.’⁶²⁶ Toch gaf Michiel Andriesz. zelfs na afloop van de synode zich nog zo maar niet gewonnen. Zelfs toen de classis op 16 augustus 1574 te Sommelsdijk vergaderde weigerde hij pertinent te compareren ‘vraghende, wie ons so stout ghekent heeft dat wij Overflackee hetwelcke onder Zierickzee geleghen is onse vergaderinge houden, segghende oock dat sijne kercken niet en wil toelaten dat met ons versamelen overmits dat sij onder Zirickzee behoort’.

Ook met de Sommelsdijkse predikant, Arnoldus de Steur, had de synode nog een appeltje te schillen, maar dan vooral omdat er, zoals gezegd, op zijn leven nogal wat viel aan te merken. Hij had tenslotte ‘met sijn wijf onghetrowt gheseten’, daarover ook gelogen en hij werd ook nog eens beschuldigd van simonie (‘dat hij ghelt genomen heeft voor doopen ende anderen kerckendiensten’). Voorlopig werd hij echter nog gehandhaafd ‘tenwaer dat men saghe dat hij sonder groote erghernisse niet dienen en conde’.⁶²⁷

Om aan het gekibbel een eind te maken is uiteindelijk de bemiddeling van Jean Taffin, de hofprediker van Willem van Oranje, ingeroepen. Hij adviseerde om, conform de staatkundige indeling maar in afwijking van de vroegere kerkelijke structuur, Sommelsdijk bij de classis Schouwen-Duiveland en Dirksland bij de classis Brielle in te delen en de classis heeft zich bij dit advies neergelegd.⁶²⁸ Daarmee was voor de classis Brielle het geval de Steur vanzelf opgelost.⁶²⁹ En wat Michael betreft: de acta van 14 maart 1575 melden dat Michael zich heeft verzoend met de broederen hetgeen hem er niet toe heeft gebracht ooit nog eens zijn gezicht te laten zien op de classicale vergaderingen.⁶³⁰ In 1578 vertrok hij naar de gemeente van Zevenhuizen.⁶³¹

BOMMENEDE

Een soortgelijk geval als Sommelsdijk, maar dan in omgekeerde richting, betrof het op Schouwen gelegen stadje Bommenede, zoals wij zojuist al zagen. Bommenede viel - het is in het vorige hoofdstuk reeds uiteengezet - staatkundig onder de heerlijkheid Voorne, maar vanouds kerkelijk onder Schouwen. Op basis van de weergegeven conceptlijstjes van Arent Cornelisz. moeten we aannemen dat Bommenede in eerste instantie bij de classis Schouwen-Duiveland is ingedeeld. Hoe en wanneer het stadje bij de classis Brielle is terecht gekomen is volstrekt onduidelijk. Op de Nationale Synode van Dordrecht in 1578 was namens de classis Schouwen-Duiveland een zekere ‘Passiche’ aanwezig. Die naam is wel geïnterpreteerd als Paschasius uit Bommenede, maar dat is een allerminst zekere lezing.⁶³²

⁶²⁶ Rutgers, *Acta*, 152-154.

⁶²⁷ Rutgers, *Acta*, 153-154.

⁶²⁸ Sommelsdijk behoorde vanouds tot het dekenaat Voorne. De reactie op het advies van Taffin door Andries Cornelisz. namens de classis Brielle aan de classis ‘Beoosterschelt’: zie ACBr, 30 november 1574, de daar ingeschreven kopie van de brief aan de classis van ‘Beoosterschelt’.

⁶²⁹ De Steur heeft later (maart 1576) nog schuld bekend bij de Londense gemeente, Hessels, *Registers of the attestations*, 222: ‘Arnoldus Stuer, who left here about three years ago, against the advice of the Ministers, and without taking with him a testimonial from this community. He had, moreover, long detained a certain woman by a promise of marriage, and finally departed with another without having married her.’

⁶³⁰ ACBr 17-9-1576 en passim. De verzoening vond plaats ‘op hope van beteringe uut gracen’, Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 216.

⁶³¹ Na ook daar problemen te hebben veroorzaakt is hij in 1580 afgezet (zie o.m. Bouterse (ed.), *Classicale acta Rotterdam en Schieland*, 10-12 (8 sept. 1580). Na ook nog in Amersfoort afgezet te zijn, werd hij in 1586 door de synode van Leeuwarden uit Friesland geweerd: Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* VI, 20-21. Vanuit Leeuwarden worden dan zelfs nog inlichtingen over hem gevraagd aan de classis Brielle. Aegidius Johannis, Jacob Louff en Adriaen Jansz. moeten die brief beantwoorden ‘als van der saken wetende (mitsgaders haere residentie ten synen tyde hier gehadt hebbende)’ en het schrijven ‘met den segel des classis singneren’, ACBr 2 sept. 1585.

⁶³² Rutgers, *Acta*, 315; vgl. zijn opmerking op 313, noot 1: ‘er zijn geene gegevens om de juiste lezing ook maar te doen gissen.’ Zie Nauta, ‘De Nationale Synode van Dordrecht (1578)’ aldaar: 18 en: Van Dooren, ‘Lijst van deelnemers aan de synode’ aldaar 197.

Wel was eerder, op 16 juli 1576, ook een zekere Paschasius op vertoon van een attestatie van de ‘gemeyne’ broederen uit Dordrecht als lid van de classis Brielle verwelkomd, maar waar deze man als predikant aantrad, wordt helaas niet vermeld. Er is wel aangenomen dat deze Paschasius predikant werd in Bommenede. Het is echter, gezien het feit dat Bommenede een jaar tevoren door Mondragon was belegerd en veroverd en hooguit enkele tientallen mensen dit beleg overleefden,⁶³³ nauwelijks denkbaar dat in Bommenede op dat moment een levensvatbare gemeente kon worden opgebouwd en dat middelen voor een predikantsplaats konden worden vrijgemaakt.

Verder is de vermeende Paschasius uit Bommenede ook wel vereenzelvigd met Paschasius Pensaert, maar ook dat lijkt toch niet aannemelijk.⁶³⁴ Pensaert was vanaf 1576 predikant te Klundert in West-Brabant en kan dus niet in de hoedanigheid van afgevaardigde van de classis Schouwen-Duiveland in 1578 in Dordrecht zijn geweest.

De eerste keer dat in de Brielse acta de naam ‘Bommenede’ valt, is pas op 13 april 1587.⁶³⁵ Noch een particuliere synode in Zuid-Holland, noch een provinciale Zeeuwse synode⁶³⁶ heeft ooit een uitspraak gedaan over de vraag bij welke classis de kerk van Bommenede zou moeten behoren. Maar het feit dat de classis op 15 juni 1587 besloot zich te richten tot de baljuw van Bommenede omtrent de financiering van een predikantsplaats hangt ongetwijfeld samen met het besluit van de Staten van Holland in 1583 het fort te herstellen. In 1587-1588 was de fortificatie van Bommenede opnieuw in staat van verdediging gebracht. Vanaf die tijd heeft de classis Brielle zich het lot van de gemeente van Bommenede aangetrokken.

Een laatste aanwijzing geven de lijsten van gemeenten die aan de beurt waren als vergaderplaats voor de classis op de eerste bladzijde van het eerste classisboek. In de eerste lijst staat Bommenede niet genoemd; de tweede lijst is opgemaakt in 1582. Duidelijk is in het origineel van die lijst te zien dat ‘Bommenede’ later, dus na 1582, is bijgeschreven.

In de eerste jaren verliep de vervulling van deze predikantsplaats bepaald moeizaam. In de jaren 1585 – 1590 hebben er vier predikanten gestaan. Het was in Bommenede moeilijk structurele financiële middelen te vinden om het tractement te bekostigen omdat de goederen die bestemd waren voor het onderhoud van een predikant te weinig opbrachten.⁶³⁷ In het najaar van 1587 laat de baljuw van Bommenede weten voor anderhalf jaar ‘gaige vor eenen kerckendienar’ vrij te kunnen maken.⁶³⁸ Pas de komst van Ephraïm Dierckens in 1596 en daarna van Henricus Nolthenius in 1603 (die er tot zijn overlijden in 1631 bleef) zorgde voor stabiliteit in prediking en pastoraat in deze gemeente.

Erg handig was de indeling van Sommelsdijk en Bommenede natuurlijk niet. Het is daarom geen wonder dat de beide classes, Schouwen-Duiveland en Brielle, in 1609 afspreken elkaars preekbeurten gedurende vacatures in die gemeenten waar te nemen. Wederkerig zouden de predikanten van Sommelsdijk en Bommenede zonodig preekbeurten vervullen in naburige gemeenten aan de andere kant van de classicale grenzen.⁶³⁹

⁶³³ De meeste inwoners zullen tijds zijn gevlucht; een aantal van hen hadden de wijk naar Brielle genomen: De Jager ‘Vluchtelingen uit Bommenede’, 232.

⁶³⁴ Vgl. Van Lieburg, *Een eiland na de Reformatie*, 37. Zie voorts hierna over Paschasius: pag. CXXXIII n.

⁶³⁵ De naam van de plaats duikt onverwacht op in de acta naar aanleiding van de ‘zake Caspari Bijgaerde’ als de classis het ‘niet goet noch stichtelick’ vindt dat hij predikant blijft in Bommenede onder meer omdat zij ‘zijne incommen in den dienst aldaer onordelick ende onwettelick oordeelen’, ACBr 13 apr. 1587.

⁶³⁶ Tot 1620 kon in Zeeland, zij het met tussenpozen, een provinciale synode worden gehouden. Daarna is er nog één in 1638 gehouden. Na 1620 hielden afgevaardigden van de vier Zeeuwse classes een *coetus* of *conventus*. Zie een overzicht bij Van Lieburg, *Een eiland na de Reformatie*, 9.

⁶³⁷ Van Beeck Calkoen, *Onderzoek naar den rechtstoestand*, 116.

⁶³⁸ ACBr 5 okt. 1587; de Vlaming Gillis van den Houde wordt dan (zonder succes) naar Bommenede beroepen.

⁶³⁹ ACBr 24 nov. 1609; Van Lieburg, *Een eiland na de Reformatie*, 38.

PAROCHIES EN GEMEENTEN

De invoering van de Reformatie betekende niet dat de oude plaatselijke kerkelijke structuren werden opgeheven. De calvinisten wilden de bestaande kerk niet opheffen maar overnemen en hervormen en de bestaande parochiestructuur bleef dan ook gewoon intact.⁶⁴⁰ Het grote voordeel voor de gereformeerden was dat met de continuïteit van de parochie ook de legitimiteit ervan als het ware werd overgenomen. Een belangrijk nadeel was daarentegen dat ook de eigendoms- en beheersstructuren werden overgenomen. De kerkfabriek, de vicarieën, memoriën, patronaatsrechten: het bleef allemaal bestaan, met alle consequenties die er voor de gereformeerden aan verbonden waren.

Ook in die nieuwe situatie heeft in principe elk dorp één kerk met één predikant. Maar het was in de beginperiode geen haalbare kaart elk dorp van een predikant te voorzien. Daardoor moest men de toevlucht nemen tot combinaties. In 1579 verzoeken de Staten van Holland om een opgave ‘aengaende de repartitie ende combyenatie van de steden ende plaetsen, hoe dieselvighe ten minsten kosten van den lande bequamelicken soudén moghen bedient werden’ en de classis komt dan tot de volgende opgave:

Tabel 9. Predikantsplaatsen in de classis Brielle

(GECOMBINEERDE) GEMEENTE	AANTAL PREDIKANTEN
Brielle incl. parochies van Rugge, Nieuwland en Klein-Oosterland	2
Oostvoorne met Rockanje	1
Nieuwenhoorn met Nieuw-Helvoet	1
Heenvliet	1
Abbenbroek	1
Zwartewaal	1
Oudenhorn	1
Geervliet	1
Spijkenisse en Hekelingen	1
Simonshaven en Biert	1
Zuidland	1
Korendijk en Piershil	1
Ooltgensplaat	1
Oude en Nieuwe-Tonge	1
Middelharnis en Stad a/h Haringvliet	1
Dirksland, Melissant en Herkingen	1
Goedereede en Ouddorp	1

In totaal ging het derhalve om 18 predikantsplaatsen. Door verschillende oorzaken is de lijst een stuk korter dan de eerder gepresenteerde lijst van katholieke parochies. Om te beginnen staan op die lijst de gemeenten die liggen in het gebied van ‘Putten over de Maas’, dat wil zeggen in het op het eiland IJsselmonde gelegen deel van de heerlijkheid Putten. Deze gemeenten, te weten Rhoon, Poortugaal en Pernis, zijn ingedeeld bij de classis Schieland. Voorts is Sommelsdijk, zoals bekend, ingedeeld bij de classis Beoosterschelde. Verder weerspiegelt de lijst van parochies de toestand van het begin van de 16^e eeuw. Sinds die tijd zijn de parochies van Putten, Roxenisse en Somerlant door stormvloeden geïnundeerd.

Het zijn echter vooral de combinaties van gemeenten die de oorspronkelijke lijst inkorten. De eerste combinatiegemeente is eigenlijk al die van de stad Brielle zelf. ‘Alzo de kercke van Rugge staende dese ghegenwoordige oorloghe es affgebrant’ en de inwoners van Rugge ‘bequaemelick’ in Brielle ter kerke kunnen komen zijn de twee Brielse predikanten gehouden deze parochie te dienen.⁶⁴¹ Het liefst had de gemeenschap van Rugge zelf weer een eigen kerk gehad, maar een verzoek daartoe door schout en schepenen van Rugge strandde op een afwijzende beschikking door de Staten van Holland. Het herstel

⁶⁴⁰ Luttkhuis, *Een grensgeval*, 58-59, Van Apeldoorn, ‘Het voortbestaan der parochies, Elliott, *Protestantization*, 99-101.

⁶⁴¹ NA, Rekenkamer ter Auditie, inv.nr. 4658, fol. 2v en fol. 56 en inv.nr. 4660, fol. 16; ACBr 24 aug. 1597.

van de kerk en het onderhoud van een predikant zou leiden tot 'onnoodighe kosten ende lasten', zo luidde de motivering.⁶⁴² De inwoners van het vlak ten oosten van Brielle gelegen Nieuwland en van de aanliggende polders bevonden zich in een soortgelijke situatie. Ook hun kerk was in het begin van de oorlog afgebrand. Zij kunnen in Brielle of Zwartewaal hun kerkgang waarnemen, maar de pastorale zorg ligt op de schouders van de predikanten van Brielle.⁶⁴³

Het oorspronkelijke voorstel van de classis behelsde voorts een combinatie van Heenvliet met Abbenbroek,

'so die joncheren⁶⁴⁴ tevreden sij. So niet, sal Swartewael met Heenvliet moghen bedient werden ende den Audenhorn met Abbenbrouck. Maer so een yghelick joncker niet soude willen toelaten dat haren dienaer ander plaetsen mede bediende, so sullen Swartewael ende Audenhorn, hoewel swaerlic, moghen bedient werden.'⁶⁴⁵

De classis zag dus geen kans zelfstandig te beslissen buiten de heren van Abbenbroek en Heenvliet om. Zoals wel te verwachten viel gingen de heren ook niet akkoord met welke combinatie dan ook en zo zijn Abbenbroek, Heenvliet, Oudenhorn en Zwartewaal altijd op zichzelf staande gemeenten geweest, evenals Geervliet, Zuidland en Ooltgensplaat. De andere gemeenten hebben voor kortere of langere tijd bij een combinatie behoord. De combinatie van Oostvoorne en Rockanje heeft maar even bestaan: in 1581 kwam Henricus van Steenwijk naar Rockanje als eigen predikant.

Nu waren gecombineerde gemeenten uiteraard geen ideale situatie. Het streven was dan ook dat elke dorpsgemeenschap een eigen dienaar had teneinde 'bequemelijck met Gods Woert gespijst te worden'.⁶⁴⁶ Maar er waren ook praktische bezwaren.⁶⁴⁷ De predikant woonde uiteraard in één van de twee plaatsen en men kan zich voorstellen dat de inwoners van de plaats waar de predikant woonachtig was in prediking en zielzorg meer aan hun trekken kwamen. Dat was ook het argument van de Ouddorpers bij hun verzoek om een eigen predikant. Oktober 1592 was de baljuw namens schout en schepenen van Ouddorp in de classis verschenen met het verzoek om een eigen predikant 'tot reden voorwendende dat deselve plaetse selden ende niet wel van Adriaen Jans. wert bedient'.⁶⁴⁸ De Ouddorpse gemeente moest echter nog tot 1595 geduld oefenen alvorens zij in de persoon van Jacobus Cornet haar eerste eigen predikant kon begroeten.

In het dorp Melissant op Overflakkee werden de diensten klaarblijkelijk in het geheel niet ingevuld hoewel het op papier met Dirksland en Herkingen een combinatiegemeente was. Enkele inwoners van Melissant verzochten in 1603 de classis om de predikant van Dirksland om de 14 dagen op de zondagmiddag te laten preken. Op 29 juli 1603 besluit de classis inderdaad in Melissant diensten te beleggen totdat zij te zijner tijd een 'ordinaeren diennaer souden moghen beroepen'.⁶⁴⁹ Later raakt de preekdienst in Melissant, mogelijk door de godsdiensttwisten, kennelijk weer in onbruik want in 1620

⁶⁴² Van Beeck Calkoen, *Rechtstoestand geestelijke en kerkelijke goederen*, 85-86.

⁶⁴³ NA, Rekenkamer ter Auditie, inv.nr. 4658, fol. 10 en fol. 64v en inv.nr. 4660, fol. 19v; ACBr 24 aug. 1597. In 1622 is er sprake van de bouw van een predikantshuis, Res. Staten van Holland 15 mrt. 1622, Van Alphen, *Nieuw kerkelijk handboek. Supplement II*, 85.

⁶⁴⁴ Namelijk de heren van Cruyningen en van Abbenbrouck.

⁶⁴⁵ ACBr 24 aug. 1579.

⁶⁴⁶ Evenzo de synode van 's-Gravenhage 1586: 'Of men arbeiden zal de combinaties der dorpen af te doen, en dat elk kerke haaren dienaar hebbe? Antwoord, men zal daar toe arbeiden zoo veel het mogelyk is', Rutgers, *Acta*, 512.

⁶⁴⁷ De particuliere synode van Schoonhoven (1579) noemt een zestal bezwaren, Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden II*, 175.

⁶⁴⁸ ACBr 13 okt. 1592; Adriaen Jansz. was de predikant in Goedereede.

⁶⁴⁹ ACBr 16 juni en 29 juli 1603. Melissant zou overigens pas in 1865 een zelfstandige Hervormde gemeente worden. Boers voert de verplichting van de Dirkslandse predikanten om in Melissant preekbeurten waar te nemen terug tot een uit de voorreformatische tijd stammende verplichting van de Dirkslandse priesters om op hoogtijdagen in Melissant de hoogmis te houden, Boers, *Beschrijving Goeree-Overflakkee*, 153-154.

staat de schout van Melissant, Job Jobsz. voor de classis met het verzoek dat het dorp ‘sometijt met predicatie mochte worden gedient in hare kerecke opdat alsoo deur dit middel de inwoonders derselver plaetse te beter geleert ende onderwesen mochten worden.’⁶⁵⁰ De classis brengt het verzoek om het dorp te dienen ‘ter drie weken eens, met eene achtermiddaechsche predicatie’ over aan Dirksland maar noch de magistraat, noch de kerkenraad van Dirksland ‘conde bewogen worden vooralsnoch’ de inwoners van Melissant van enige geestelijke spijs te voorzien. Voorlopig verdeelt de classis de beurten over de omwonende predikanten. De Staten van Holland besluiten echter dat Dirksland gehouden is de preekbeurten waar te nemen ‘sonder eenige swaricheyt te maecken’.⁶⁵¹

De verzelfstandiging van een combinatiegemeente kon de classis ook de gelegenheid bieden om een predikant waarmee men ‘verlegen’ was een plaats te geven. Dat was het geval toen de combinatie Nieuw-Helvoet met Nieuwenhoorn werd opgeheven.⁶⁵² De gemeente Nieuw-Helvoet had wel ooit een eigen predikant gehad: Johannes Culhemius, die zelfs behoorde tot de ‘founding fathers’ van de classis. De man is echter enkele maanden later overleden,⁶⁵³ waarna de gemeente tot 1591 onder Nieuwenhoorn viel.⁶⁵⁴ De verzelfstandiging van de gemeente in dat jaar was meteen een goede gelegenheid de in Abbenbroek in opspraak geraakte en eerder genoemde Matthijs Pietersz. een andere gemeente te bezorgen.

Ook tijdelijke combinaties kwamen wel voor. De gemeenten van Hekelingen en Spijkenisse vormden na de dood van de eerste predikant van Hekelingen, Wilhelmus van Eck in 1580 een combinatie. Met de komst van Cornelis Damman in 1596⁶⁵⁵ werden beide gemeenten echter weer gesepareerd. De ontbinding van de combinatie Piershil met Korendijk in 1605 had te maken met de overgang naar de classis Dordrecht. Piershil werd toen gecombineerd met het in de classis Dordrecht⁶⁵⁶ gelegen Nieuw-Beijerland. In 1620 kwam het weer als zelfstandige gemeente terug in de classis Brielle.

Het blijft een open vraag of ook in het binnen de heerlijkheid St. Adolphsland op Overflakkee gelegen Den Bommel preekdiensten werden belegd. Het enige wat daarover in de acta naar voren komt is een terloopse mededeling in de tegen de remonstrantse predikant van Stad aan het Haringvliet ingebrachte *capita accusationum*. Als gevolg van zijn prediking hadden velen zich aan de kerk in Stad onttrokken en vervolgens ‘na de middag in merckelycken getaele op den Bommel gesonder spijsse voor haere siele (...) gesocht.’⁶⁵⁷ Wellicht gaat het hier om contraremonstrantse conventikelen die als zodanig slechts een tijdelijk karakter hebben gehad. Pas in 1642 ontstond in Den Bommel een zelfstandige kerkelijke gemeente.

NIEUWE GEMEENTEN EN PREDIKANTSPLAATSEN

Op basis van de acta kan zeker niet worden beweerd dat de Brielse classis bij het stichten van gemeenten een sterk dirigerende of proactieve rol speelde, hetgeen niet zo moet worden opgevat dat de classis daarin geen enkele eigen inbreng had. Maar op een enkele uitzondering na heeft de classis nooit in welke plaats dan ook uit eigen beweging een kerkenraad en een predikant aangesteld of het initiatief daartoe genomen.

⁶⁵⁰ ACBr 20 okt. 1620.

⁶⁵¹ ACBr 15 juli 1621. ACBr 6 sept. 1622: de Dirkslandse predikant van den Berg verzoekt attestatie dat hij Herkingen bedient en tevens request voor het bijbehorende ‘toegeseyde sallaris’.

⁶⁵² ACBr 29 april 1591.

⁶⁵³ ACBr 15 juli 1574: Johannes Culhemius is dan afwezig, ‘laborabat peste’ staat erbij en in de marge: ‘obiit 16 juli.’

⁶⁵⁴ De combinatie hing wellicht ook samen met het feit dat de kerk van Nieuw-Helvoet circa 1575 in de as werd gelegd, Don, *Voorne en Putten*, 218.

⁶⁵⁵ ACBr 15 okt. 1596.

⁶⁵⁶ Noch de acta van de classis Brielle, noch die van de classis Dordrecht maken hier melding van. Al in 1590, op de particuliere synode van Dordrecht, had de rentmeester van de geestelijke goederen van Voorne er al (tevergeefs) op aangedrongen: Reitsma en Van Veen, *Acta provinciale en particuliere synoden* II, 372-373.

⁶⁵⁷ ACBr 27-29 nov. 1618.

Die ene uitzondering is de ooit gestelde vraag ‘den dorpen die geen dienairs hebben ofte sij oik begeren dienairs ende de selve onderhoudt te geven’ maar dat is daarna nooit verheven tot classicaal beleid.⁶⁵⁸

De algemene indruk is daarentegen dat het initiatief tot instituering van een gemeente uit de plaatselijke bevolking afkomstig was. Nu was er echter bij gemeentestichting nog een belangrijke hindernis te nemen. Of een gemeente zelfstandig, dat wil zeggen met een eigen predikant, kon bestaan was, behalve van de instemming van de collatoren, afhankelijk van het antwoord op de vraag of er geld kon worden vrijgemaakt voor het onderhoud van de predikant.⁶⁵⁹ In de meeste gevallen gingen daar de Staten van Holland (als collator) over en, voor zover het uitbetaling betreft, de Geestelijke Kantoren in Brielle of Delft.⁶⁶⁰

Was die drempel eenmaal gepasseerd dan kon de classis wel op allerlei manieren, formeel en informeel, haar medewerking verlenen. Dat kon een slechts adviserende rol zijn maar doordat de classis binnen het bredere kerkverband veel meer contacten had dan de plaatselijke gemeente-in-wording stond de classis in een gunstiger positie om actief op zoek te gaan naar een geschikte kandidaat. Een goed voorbeeld biedt de komst van de eerste predikant in Oude-Tonge. De baljuw van Oude-Tonge heeft de classis gevraagd om te zorgen voor een predikant ter plaatse. Op 22 juli 1574 vraagt Gallinaceus namens de classis aan de baljuw van Oude-Tonge toch nog expliciet een schriftelijk verzoek, pas dan zal de classis op zoek gaan naar een ‘getrouwe dienaar’.⁶⁶¹ Die zoektocht heeft nog wel even geduurd, want pas in 1576 doet de eerste dominee zijn intree in Oude-Tonge: Johannes Horstius, afkomstig van Nieuwerkerk op het eiland Schouwen die vandaar heeft moeten vertrekken vanwege de Spanjaarden.⁶⁶²

Horstius moest aanvankelijk ook de dienst in Nieuwe-Tonge op zich nemen, totdat in 1582 een ouderling uit Nieuwe-Tonge zich bij de classis meldt met het verzoek om een eigen predikant.⁶⁶³ Er gaat dan nog een jaar over heen voordat deze ouderling van Nieuwe-Tonge de classis kan melden dat het tractement is geregeld. In het voorjaar van 1584 leveren maar liefst vier Vlaamse predikanten een attestatie in bij de classis, waaronder Gisbertus Samuels die naar Oude-Tonge gaat (Horstius is dan inmiddels overleden) en Arnoldus Timmerman, in wie de inwoners van Nieuwe-Tonge hun eerste predikant mogen verwelkomen.⁶⁶⁴ Aan laatstgenoemde wordt trouwens al vrij snel gevraagd om de bediening van Stad aan het Haringvliet erbij te nemen. De inwoners van die plaats, ongeveer de helft kleiner dan Nieuwe-Tonge, zijn bezig hun uit 1534 daterende kerkgebouw te repareren en verzoeken ‘volgens dien’ een dominee.⁶⁶⁵ De classis kiest voor een combinatie als voorlopige oplossing. Ook als ‘de Stadt’ er bij de classis nogmaals op aandringt om stappen te ondernemen bij de Staten van Holland voor een eigen predikant, besluiten de broeders het nog even bij de combinatie met Nieuwe-Tonge te laten, hoewel al binnen enkele maanden daarna de classis Philippus Louwijck, een schoolmeester uit Dirksland, voldoende geoefend acht om ‘die van der Stadt na luyt haer versoeck’ als predikant te gaan dienen.⁶⁶⁶

Ook de aanzet tot de zojuist al genoemde verzelfstandiging van Nieuw-Helvoet kwam vanuit de plaatselijke gemeenschap. In 1589 komen ‘twee mannen van Hellevoete’ vragen of de classis hun van een

⁶⁵⁸ ACBr 15 nov. 1574, gevolgd door: ‘Andries sall vragen Hellevoet ende Nieuhooren ende Joannis die van Spikenisse.’ Zie ook Geudeke, *Classis Edam*, 154-155.

⁶⁵⁹ Cf. Geudeke, *Classis Edam*, 155. Ook Kleyn, *Algemeene kerk*, 93-94 wijst op de financiën als bottle-beck. Spijkenisse, gecombineerd met Hekelingen, wilde graag een eigen predikant maar de classis gaf weinig hoop ‘dewyle aen het onderhoudt zoude ghebrecken’, ACBr 1 mrt. 1593.

⁶⁶⁰ Koopmans, *De Staten van Holland*, 161n. Meer over het Geestelijk Kantoor, zie hierna pag. CCXXVI.

⁶⁶¹ Zie de brief aan de baljuw van Oude-Tonge aan het eind van de acta van 15 juli 1574.

⁶⁶² Van Lieburg, *Een eiland na de Reformatie*, 24. Horstius wordt in de Brielse acta voor het eerst genoemd op 18 juni 1576.

⁶⁶³ ACBr 28 aug. 1582. Het wordt uit de acta niet duidelijk of in Nieuwe-Tonge al een kerkenraad functioneerde dan wel of hier sprake is van een in Nieuwe-Tonge woonachtig lid van de kerkenraad van Oude-Tonge.

⁶⁶⁴ ACBr 9 apr. 1584.

⁶⁶⁵ ACBr 14 apr. 1586.

⁶⁶⁶ ACBr 3 mei 1593, 26 juli 1593.

predikant wil voorzien, waarna de classis hen verwijst naar de rentmeester van de geestelijke goederen (het Geestelijk Kantoor⁶⁶⁷) om de benodigde gelden los te krijgen 'hetwelcke de broederen gebleken zynde, zullen haer debvoir doen om henlieden met een vromen dienaar te versorgen'.⁶⁶⁸ Dat werd in de zomer van 1591 uiteindelijk Matthias Pietersz. Dijckman.⁶⁶⁹

Evenzo komt de eerste predikant van Ouddorp op Westvoorne, Jacobus Cornet, er in 1595 pas na herhaalde aandrang van de plaatselijke bevolking zelf.⁶⁷⁰ Daarna blijft het op het gebied van het institueren van nieuwe predikantsplaatsen voorlopig stil. Pas in 1620 ligt er een verzoek op tafel van de oude en nieuwe kerkenraad en de magistraat van Piershil, dat lange tijd met Nieuw-Beijerland onder de classis Dordrecht een combinatie had gevormd, voor een 'eygenen ende inwonenden predicant'.⁶⁷¹ Samen met de predikant van Korendijk, Jan Arentz. Teckman, zullen zij de ambachtsheer, toentertijd Johan van Hesse, verzoeken om diens medewerking, waarna de classis hun behulpzaam zijn. Dan blijkt dat het toch snel kan gaan, want op 20 juni geven de Staten van Holland hun toestemming, mits de inwoners van Piershil zelf zorg dragen voor een 'bekwame' woonplaats voor de nieuwe dominee.⁶⁷² Zij wisten ook zelf al 'een seker jongman (...) geheten Reynerus Vervoren, daeraen sy wel lust ende zin hadden' die, na wat horten en stoten in de examinering in het voorjaar van 1621 bevestigd kon worden.⁶⁷³

De conclusie op basis van de besproken voorbeelden is dat de classis het initiatief laat bij de plaatselijke bevolking. De classis zal dan doorgaans verwijzen via de rentmeester van de geestelijke goederen naar de Staten van Holland om het tractement voor de nieuwe predikantsplaats te verzekeren. Dat was het geval bij Nieuwe-Tonge, Stad aan het Haringvliet, Piershil (aanvankelijk vergeefs) en, nog net op de valreep van onze periode, Hellevoetsluis.⁶⁷⁴ In het laatste geval treft zelfs een zekere voorzichtigheid in de overigens welwillende houding van de classis, die absoluut niet wil dat de nabijgelegen kerk van Nieuw-Helvoet er schade van ondervindt. Is de bekostiging eenmaal in kannen en kruiken dan komt de classis duidelijker naar voren om de plaatselijke gemeente aan een dienaar des Woords te helpen. Deze reactieve opstelling van de classis Brielle zien we overigens ook terug bij de classis Delft. Ook daar kwam de classis pas in actie nadat de bevolking ter plaatse het initiatief had genomen.⁶⁷⁵

Tenslotte: een dominee met een traktement, een kerkgebouw en een aantal toehoorders waren wel noodzakelijke maar nog geen voldoende voorwaarden om van een gemeente in de ware zin des woords te spreken. Daarvan is pas sprake als er een kerkenraad is die leiding geeft aan het gemeentelven en

⁶⁶⁷ Over het Geestelijk Kantoor, zie hierna pag. CCXXVI.

⁶⁶⁸ ACBr 10 apr. 1589.

⁶⁶⁹ Of Nieuw-Helvoet daar blij mee moest zijn is maar de vraag: Matthias Dijckman was in Abbenbroek afgezet vanwege 'de geruchte van dronckenschap ende onregeltheyt des levens', uit medelijden met zijn vrouw en kinderen houdt de classis hem nog de hand boven het hoofd en bezorgt hem een plaats in Nieuw-Helvoet, ACBr 9 okt. 1589, 6 nov. 1589, 19 juni 1590, 6 aug. 1590, 24 juni 1591.

⁶⁷⁰ Het eerste verzoek door de baljuw van Westvoorne c.s. namens schout en schepenen van Ouddorp: ACBr 13 okt. 1592; een tweede verzoek ACBr 19 sept. 1594.

⁶⁷¹ ACBr 29 apr. 1620.

⁶⁷² Mits de pastoriegoederen aan het Geestelijk Kantoor in Delft worden overgedragen, zie Res. Staten van Holland, 20 juni 1620, Van Alphen, *Nieuw kerkelijke handboek. Supplement* II, 36. Piershil behoorde kennelijk tot die heerlijkheden die geweigerd hadden zich onder het Geestelijk Kantoor te stellen, zie Koopmans, *De Staten van Holland*, 161 en Van Beeck Calkoen, *Onderzoek naar den rechtstoestand*, 119-120.

⁶⁷³ Zie ACBr 21 juli 1620; Reynier legde het preparatoire examen met goed gevolg af, ACBr 7 sep. 1620; het peremptoire examen op 20 en 21 oktober verliep minder voorspoedig, door 'verbaesthey', aldus Reynier en zijn oom, ds. Schulius. Een half jaar later (ACBr 20 apr. 1621) waren zijn antwoorden zodanig dat de deputaten en de classis 'daeraen genomen hebben contentement'.

⁶⁷⁴ Resp. ACBr 28 aug. 1582, 14 apr. 1586, 27 apr. 1599 en 3 apr. 1623. Zie over de classis Delft en Edam in dezen: Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 109-111; Geudeke, *De classis Edam*, 137-138 en 154-157. De classis Schouwen en Duiveland was proactiever: Van Lieburg, *Een eiland na de Reformatie*, 53-59. Voorts in het algemeen: Kleyn, *Algemeene kerk*, 95-96.

⁶⁷⁵ Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 109.

wanneer er een eerste avondmaalsviering heeft plaatsgevonden.⁶⁷⁶ Juist vanwege nalatigheid op het laatste punt, de avondmaalsbediening, was er in 1581 in Middelharnis nog steeds ‘gheen gemeente vergadert’ ook al stond de predikant Ajax Westerwold er al jaren.⁶⁷⁷

ENGELSE GEMEENTE

In Brielle was er sinds 1585 in verband met het Engels garnizoen aldaar, een Engels-Schotse gemeente. Zij kwam bijeen in de kerk van het voormalige Noordeindse gasthuis en werd gediend door Michael Seroyen. Deze overleed enkele jaren na het vertrek van het Engelse garnizoen in 1616. Een aantal Engelse gezinnen bleef in Brielle wonen. Er is nog even sprake van geweest dat de predikant van Ouddorp, Nicolaas Rushius, Seroyen zou opvolgen om de Engelse kerk weer wat nieuw leven in te blazen.⁶⁷⁸ Maar dat ketste af op de onwil van de Brielse kerkenraad terwijl ook de Brielse overheid de noodzaak van een predikant niet inzag.⁶⁷⁹ Rushius, die problemen had met zijn Ouddorpse gemeente, had zich daarvoor te veel binnen de classis onmogelijk gemaakt.⁶⁸⁰ De Engelse gemeente is daarna verlopen; een aantal leden is overgegaan tot de gereformeerde kerk.

Noch met de gereformeerde kerk noch met de classis Brielle werden formele relaties onderhouden.⁶⁸¹ Anders dan in Amsterdam, waar de predikant van de Engelse gemeente lid was van de classis, blijft de Engelse gemeente in Brielle in de classicale acta daardoor geheel onzichtbaar.⁶⁸²

BESLUIT

Daarmee is de classis Brielle in ruimtelijke zin afgerond. In haar maximale omvang omvatte de classis in de jaren 1574-1623 de eilanden Voorne, Putten, Korendijk, Piershil, Westvoorne en Overflakkee (met uitzondering van de Zeeuwse enclave Sommelsdijk) en het stadje Bommenede dat op het eiland Schouwen een Hollandse enclave vormde. Abels en Wouters concluderen voor wat betreft de classis Delft en Delfland dat de synode van Dordrecht ‘bij de classicale afbakening van 1574 (...) geen acht sloeg op bestaande politiek-juridische of waterstaatkundige grenzen van het gelijknamige hoogbaljuwschap of hoogheemraadschap.’⁶⁸³ Het resultaat was een op ‘historisch grillige wijze’ geformeerde classis die weinig meer was dan een kerkelijk-bestuurlijke eenheid.

De classis Brielle week op dat punt duidelijk af van de Delftse classis. Nu valt weliswaar niet meer na te gaan op grond van welke criteria de Dordtsche synode de classis Voorne en Putten indeelde en – althans voorlopig – combineerde met Westvoorne en Overflakkee, maar het resultaat was in elk geval zodanig dat

⁶⁷⁶ Geudeke, *Classis Edam*, 52n, Abels, Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 190-192, syn Dordt 1574; Rooze-Stouthamer, *Hervorming in Zeeland*, 158-159. Gerardus Velsius van Oostvoorne verschijnt in 1613 zonder credentiebrieven op de classis omdat er op dat moment geen kerkenraad in Oostvoorne is. Strikt genomen is er dan geen volwaardige gemeente meer in Oostvoorne. De classis stuurt er dan ook direct de *visitatores classis* op af om een kerkenraad ‘op te richten’, ACBr 16 apr. 1613 (cfm. art. 35 van de kerkorde van 1586, Rutgers, *Acta*, 495).

⁶⁷⁷ Zie over Westerwold hierna pag. CXVIII.

⁶⁷⁸ Sprunger, *Dutch Puritanism*, 180.

⁶⁷⁹ Over de Brielse Engelse gemeente zie: Veltenaar, *Kerkelijk leven*, 98-106.

⁶⁸⁰ Hierover uitgebreider vanaf pag. CLXX.

⁶⁸¹ Sprunger, *Dutch Puritanism*, 325: ‘the English-Scottish churches had minimal ties to the presbyterian organization of the Dutch Reformed church (...)’.

⁶⁸² Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam* I, 205.

⁶⁸³ Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 21. De baljuw van Schieland en het stadsbestuur van Rotterdam hebben samen geprobeerd de grenzen van de classis Rotterdam en Schieland samen te laten vallen met die van het baljuwschap/hoogheemraadschap ‘om van de classis een Rotterdamse aangelegenheid te maken’, zie Ten Boom e.a., *Geloof, opbouw en strijd*, 23-24. Beslissende invloed van de politiek-juridische grenzen ook bij de classes Leiden en Woerden, zij het in een veel complexere context, Kok (ed.), *Classicale acta Leiden en Woerden*, XVI-XXXVIII. De grenzen van de classis Dordrecht zouden uiteindelijk nageboeg samenvallen met die van het baljuwschap Zuid-Holland, Van Dooren (ed.), *Classicale acta Dordrecht 1573-1600*, XI.

– afgezien van het westelijke deel van IJsselmonde - de grenzen van de classis precies de politiek-bestuurlijke grenzen volgden. En bij de definitieve toedeling van Sommelsdijk en Dirksland is zelfs expliciet de staatkundige indeling als argument gehanteerd. Dat blijkt althans uit de brief die Andries Cornelisz. namens de classis aan de classis Beoosterschelde schreef. Wat Sommelsdijk aangaat, zegt hij dat 'het noyt ons in den sin gecomen is de overheyt te willen tergen' en dat het verder duidelijk blijkt 'dat Dirkslandt ende naest alle andere dorpen op Overflackee onder den Briele sijn opdat se onse overheijt oock gheen oorsaecke gheven te suspiceren van haer getercht te werden.'⁶⁸⁴

Binnen de buitengrenzen van de classis bleef ook de oude parochiale indeling intact. De omstandigheden noopten de classis er wel toe zich voorlopig te behelpen met combinatiegemeenten. Desondanks stelde de classis zich bij de vorming van nieuwe gemeenten terughoudend op; de impuls daartoe kwam vanuit de dorpen zelf.

⁶⁸⁴ ACBr 30 nov. 1574. Over de rol van de overheid bij het vaststellen van kerkelijke (ook classicale) grenzen: Hofman, *Eenich achterdencken*, 209-210. Als het gaat over de kerkelijke grenzen op provinciaal niveau is de overeenkomst met politieke grenzen volstrekt evident; zie ook Von Hoffmann, *Das Kirchenverfassungsrecht*, 49-61: 'Der Grundsatz der Discipline Ecclésiastique von 1559, dass kirchliche und politische Provinz die gleichen Grenzen haben sollen, ist in den Niederlanden schliesslich völlig durchgeführt worden.' Evenzo Kleyn, *Algemeene kerk*, 177.